

مؤلفه‌های قدرت‌ساز بیداری اسلامی

در کلام مقام معظم رهبری

داود ابراهیم‌پور*

چکیده

بیداری اسلامی به معنای رفع غفلت از واقعیت وضعیت موجود و آشنایی با افق‌های ممکن است که خود موجب حرکت‌های اجتماعی برای تغییر در وضعیت موجود است. مقام معظم رهبری در افتتاحیه اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی در سال ۱۳۹۰، بیاناتی داشتند که به طور مدبرانه مؤلفه‌های قدرت‌ساز بیداری اسلامی را از منظر قرآن کریم می‌باشد و ما برآنیم در تحقیق حاضر آنها را مورد بررسی قرار دهیم. هدف از تحقیق، استخراج آیات قرآنی در خصوص مؤلفه‌های قدرت‌ساز بیداری اسلامی می‌باشد. نتیجه حاصل از تحقیق، سفارش مؤکد قرآن کریم به چهار مؤلفه مهم می‌باشد که عبارتند از: حفظ اصول اسلامی به معنای تمسک به قرآن و سنت، استقلال، عزت، ظلم‌ستیزی و حمایت از مستضعفان؛ هدایت بیداری اسلامی توسط رهبران و در رأس آنها، ولی فقیه و در سطوح بعدی شخصیت‌های جریان فکری و جهادی، روحانیون و عالمان دینی؛ ایجاد تمدن که مستلزم نظام‌سازی و قانون‌مداری است؛ و حمایت و پشتیبانی مردم، که منظور برانگیختگی، آگاهی و اعتماد به وعده‌های الهی و خودباوری، ایستادگی و وحدت ملت است.

کلیدواژه‌ها: قرآن، مردم، وحدت، تمدن، بیداری اسلامی، مؤلفه‌های قدرت‌ساز، مقام معظم رهبری.

مقدمه

شعله‌های بیدارگری، استقلال‌طلبی، آزادی‌خواهی و هویت‌جویی انقلاب اسلامی ایران به رهبری حضرت امام خمینی (ره) باعث شد که مسلمانان دیگر کشورها و حتی غیر مسلمین نیز بیشتر به سوی مسائل و آموزه‌های اسلامی سوق داده شوند. این موج اسلام‌گرایی روز به روز گسترش بیشتری یافت و «بیداری اسلامی» نام گرفت. ماهیت و جنس این بیداری از متن توده‌های مردم است و مردم، خود نیز صاحب نتایج و دست‌آوردهای آن هستند. هرچند، سیر تکاملی تمدن اسلامی پس از چندین سده اعتلا و پویایی، در اثر عوامل درونی و بیرونی رو به انحطاط نهاده بود، اما پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران به عنوان حسن مطلع و طلیعه بازگشت به اسلام و احیای تمدن اسلامی، توسط محیی و مجری اسلام ناب محمدی، یعنی حضرت امام (ره)، فروغی دوباره پیدا کرد که تجلی آن را در نهضت‌های اسلامی صد ساله اخیر می‌توان بازخوانی کرد. تبیین اهداف بیداری اسلامی با تکیه بر آموزه‌های اسلام، به ویژه قرآن، می‌تواند مقدمه‌ای برای حضور فعال، مدبرانه و هدفمند امت اسلامی در عرصه قدرت و سیاست داخلی و بین‌المللی باشد. بنابراین، بررسی دقیق مباحث مربوط به هدف، باید در صدر مباحث قرار گیرد. پژوهش حاضر می‌کوشد مؤلفه‌های قدرت‌ساز بیداری اسلامی در سخنرانی اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی از دیدگاه قرآن مجید را بررسی، تبیین و به سامان رساند. بر این اساس، کشف و شناخت دقیق این مؤلفه‌ها و تبیین آنها از ضرورت‌های اساسی پژوهش است. این تحقیق از نوع کتابخانه‌ای است که به روش توصیفی - تحلیلی انجام می‌گیرد؛ بدین‌گونه که دیدگاه‌های قرآن در خصوص مؤلفه‌های بیداری اسلامی به مدد تفاسیر و سایر منابع مهم و مورد نیاز، توصیف و مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرند.

تعاریف و اصطلاحات

۱. **بیداری اسلامی:**^۱ بیداری اسلامی بازگشت به ارزش‌های اسلامی است و در جهان اسلام به طور عام و در جهان عرب به طور خاص، خواسته اصلی مردم پس از سرخوردگی از نحله‌های مختلف، این است که به ارزش‌های اسلامی و خویش‌نهاد اسلامی خود بازگردند. به عبارت دیگر، بیداری اسلامی را می‌توان، از یک سو بیداری عقل، خرد، احساسات، عواطف و قلوب ملت‌های مسلمان و از سوی

دیگر بیداری عمل، رفتار و التزام عملی به اسلام نامید (قرضوی، ۱۳۸۰، ج ۵۰: ۵۰). بیداری اسلامی به تعبیر مقام معظم رهبری یعنی حالت برانگیختگی و آگاهی‌ای که اکنون به تحویلی بزرگ در میان ملت‌های این منطقه انجامیده و قیام‌ها و انقلاب‌هایی را پدید آورده که هرگز در محاسبه شیاطین مسلط منطقه‌ای و بین‌المللی نمی‌گنجد؛ خیزش‌های عظیمی که حصارهای استبداد و استکبار را ویران و قوای نگهبان آنها را مغلوب و مقهور ساخته است (خامنه‌ای، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۵۱).

۲. تمدن: تمدن از نظر لغوی عبارت از شهرنشینی، اخلاق مردم شهرنشین را پذیرفتن، از حالت خشونت و جهل به حالت معرفت و شهرنشینی انتقال یافتن و به‌طور خلاصه روش‌ها و اسباب شهرنشینی را اختیار کردن است (جر، ۱۳۵۸، ج ۱: ۶۵۳). در فرهنگ‌های عربی واژه تمدن به معنای حضارة (تمدن، شهرآئینی) نقطه مقابل بدآوت (بادیه‌نشینی) به کار رفته است (زمخشری، ۱۳۹۹، ج ۱: ۱۳۰؛ مکی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۴). در نگاه جامع، واژه تمدن از ریشه «مدینه»، «مدن» و «مدنیّت» به معنای خروج از بادیه‌نشینی و گام نهادن در راستای نهادینه شدن امور اجتماعی و عمران یافتن است. حاکمیت، نهادهای حکومتی، نظم‌پذیری، شهرنشینی، تعالی فضایل انسانی همانند علم و هنر، از علایم مدنیّت اجتماعی و تعالی فرهنگی است.

۳. وحدت: وحدت مترادف اتحاد است مبنی بر اینکه اشیای متفرق و پراکنده، در هویتی واحد گرد آیند. در تعریف فلسفی اتحاد گفته‌اند: «الاتحاد صیرورة الاشياء شيئاً واحداً؛ اتحاد این است که اشیای مختلف در انضمام با یک‌دیگر، به شیئی واحد تبدیل گردند» (نوایی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۵۸). این نکته بر اهل اندیشه پوشیده نیست که بنیان تکامل اجتماعی و رشد و تعالی جامعه بر وحدت استوار است. تجمع ظرفیّت‌های انسانی، همفکری و همکاری (تعاون) آنها برای پیشبرد اهداف اجتماعی و انجام کارهای بزرگ، بدون وحدت و همدلی، تعاون و هم‌گرایی آحاد جامعه و همدلی که به همفکری، همکاری و تعاون منجر می‌شود، از ابزارها و منابع قدرت نرم جامعه مؤمنان محسوب می‌شود (جوشقانی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۳۰). وحدت امت اسلامی تنها از طریق تبعیّت از پرچم توحید اسلامی و پیروی از قرآن و عترت امکان‌پذیر خواهد بود و این وجهی از وجوه تفکر اسلامی است که به دلیل زیربنای ایدئولوژیکی آن، در قالب بیداری اسلامی تحقق‌پذیر است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

با توجه به موج جدید بیداری اسلامی در منطقه و دولت‌های اسلامی، عزت از دست رفته ملت‌هایشان بازگردانده شد. در زمان‌های گذشته قدرت‌های استکباری جهان با نفوذ در کشورهای اسلامی و ایجاد وابستگی‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و ... در آنان، در واقع سیادت و حکم‌فرمایی این کشورها را در دست گرفته بودند. هرچند در ظاهر در رأس حکومت نبودند اما حکومت‌های دست‌نشانده، غلامان حلقه به گوش آنان بودند. می‌توان این گونه بیان کرد که با بازگشت به مبانی اسلام است که امت اسلامی از زیر یوغ استعمار خارج خواهد شد و دولت‌ها نباید به هیاهوهای تبلیغاتی استکبار و قدرت‌نمایی‌هایشان توجه کنند.

به تعبیر مقام معظم رهبری، نمونه موفق مبارزه با استکبار و بازگرداندن عزت به امت اسلامی، کشور ایران به رهبری حضرت امام خمینی (ره) است که با وجود مشکلات فراوانی که در راه مبارزاتش قرار دادند اما ملت ایران را از زیر یوغ استعمار و دست‌نشانده‌های بیرون آورد و هم‌چنان نیز موفق و سرافراز و با ابهت فراوان در جهان خودنمایی می‌نماید (خامنه‌ای، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۹-۵۳). امام راحل می‌فرمودند:

باید با ملت‌ها در میان گذاشت؛ همان‌طوری که در ایران، ملت ایران بود که فاجعه‌ای که برای اسلام به دست آمریکا و سرسپردگان او که رژیم منحوس پهلوی است پیش می‌آمد، همین جوان‌های ایران بودند و همین ملت ایران بود و همین ارتش ایران بود و همین نیروهای دریایی و هوایی و زمینی ایران بود و همین سپاه پاسداران ایران بود و همین جوان‌های بسیج و عشایر ایران بودند که با هم وظیفه فهمیدند، بیدار شدند و با هم مشت‌ها را گره کردند و با مشت، تانک‌ها را از صحنه بیرون کردند. تا ملت‌ها یک چنین بیداری پیدا نکنند و تا ملت‌ها یک همچو انسجامی پیدا نکنند، باید بدانند که محکوم به حکومت‌های فاسد و محکوم به آمریکای جنایتکار و سایر ابرقدرت‌ها هستند. با داشتن آن همه ذخایر، آن همه امکانات (موسوی خمینی، ۱۳۶۹، ج ۱۶: ۳۲۵).

مؤلفه‌های قدرت‌ساز بیداری اسلامی

رهبر معظم انقلاب اسلامی در سال ۱۳۹۰ در افتتاحیه اجلاس بین‌المللی، بیداری اسلامی را این‌چنین تبیین فرمودند:

بیداری اسلامی یعنی حالت برانگیختگی و آگاهی در امت اسلامی که اکنون به تحویلی بزرگ در میان ملت‌های این منطقه انجامیده و قیام‌ها و انقلاب‌هایی را پدید آورده که هرگز در محاسبه

شیاطین مسلط منطقه‌ای و بین‌المللی نمی‌گنجید؛ خیزش‌های عظیمی که حصارهای استبداد و استکبار را ویران و قوای نگهبان آنها را مغلوب و مقهور ساخته است. شک نیست که تحولات بزرگ اجتماعی، همواره متکی به پشتوانه‌های تاریخی و تمدنی و محصول تراکم معرفت‌ها و تجربه‌ها است. در ۱۵۰ سال اخیر حضور شخصیت‌های فکری و جهادی بزرگ جریان‌ساز اسلامی در مصر و عراق و ایران و هند و کشورهای دیگری از آسیا و آفریقا، پیش‌زمینه‌های وضع کنونی دنیای اسلامند. ... موج بیداری اسلامی در زمانی رو به گسترش است که اردوگاه شرق چپ از هم فرو پاشیده و بلوک غرب نیز در حال اضمحلال است. شرایط زمان به نفع اسلام و بیداری اسلامی در جریان است که اگر به خوبی مدیریت شود، پیروزی اسلام‌گرایان در کشورهای اسلامی قطعی است. هدف نهایی را باید امت واحده اسلامی و ایجاد تمدن اسلامی جدید بر پایه دین و عقلانیت و علم و اخلاق قرار داد. نسل امروز کشورهای اسلامی این ظرفیت را دارد که به چنین کارهای بزرگی بپردازد. نسل جوان امروز مایه افتخار نسل‌های پیشین خویش است، به نسل جوان باید اعتماد کرد، روح اعتماد به نفس را در آنان زنده کرد، و از تجربه‌های مجربان و پیران، آنها را بهره‌مند ساخت (۱۳۹۰/۶/۲۶).

با توجه به بیانات ایشان چهار مؤلفه قدرت‌ساز بیداری اسلامی، عبارتند از: اصول اسلامی، که منظور تمسک به قرآن و سنت، استقلال، عزت، ظلم‌ستیزی و حمایت از مستضعفان است؛ رهبران، که همان رهبر بیداری اسلامی، شخصیت‌های فکری و جهادی، روحانیون و عالمان دینی هستند؛ سوم تمدن، که همراه نظام‌سازی و قانون‌مداری و حکومت باشد؛ و بالاخره مردم، که منظور برانگیختگی، آگاهی و اعتماد به وعده‌های الهی و ایستادگی، خودباوری و وحدت ملت است.

۱. اصول اسلامی

اولین و مهم‌ترین مؤلفه بیداری اسلامی، اصول اسلامی است که زیربنای مؤلفه‌های دیگر می‌باشد. اگر مسلمانان با شناخت عمیق از اصول اسلامی، به روند تکاملی بیداری اسلامی ادامه دهند، به طور قطع، احیای تمدن اسلامی اتفاق خواهد افتاد. اصولی که در این نوع بیداری باید وجود داشته باشد تا بتواند اسلامی باشد، عبارتند از:

۱-۱. تمسک به قرآن و سنت

بسیاری از کشورهای اسلامی قانون خود را از مکاتب فکری غرب و مبانی غیراسلامی بازنویسی می‌کنند در حالی که بیدارگران جهان اسلام برای قانون‌نویسی و سروسامان دادن اوضاع و شرایط در راستای اهداف و مصالح جهان اسلام باید از قرآن کریم و سیره نبوی الهام بگیرند.

خداوند متعال خطاب به پیامبر (ص) که در رأس حکومت اسلامی است، می‌فرماید: از وحی که همان قرآن کریم است تبعیت کن: «وَأَتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ؛ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا؛ و از آنچه از سوی پروردگارت به تو وحی می‌شود پیروی کن که خداوند به آنچه انجام می‌دهید، آگاه است» (احزاب: ۱-۳).

خداوند متعال پس از قرآن، سیره و رفتار پیغمبر اکرم (ص) را توصیه می‌کند. پیامبر در همه زمینه‌ها، از جمله تمدن‌سازی، الگو و الهام‌بخش است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ؛ برای شما در زندگی رسول خدا سرمشق نیکویی بود» (احزاب: ۲۱). علامه طباطبایی تبیین زیبایی در تفسیر آیه شریفه ارائه کرده است: «کلمه اسوه به معنای اقتدا و پیروی است، و اسوه در مورد رسول خدا عبارت است از پیروی او. این وظیفه همیشه ثابت است و شما همیشه باید به آن جناب تأسی کنید» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲۰: ۱۴۶). بنابراین، پیروی از سیره رسول الله (ص) بهترین شیوه تبلیغ حق و بازگشت به اسلام است. شناخت و تبیین سیره ایشان از نیازهای مبرم زمان بیداری اسلامی است. چرا که تقویت و تداوم نهضت اسلامی تا حاکمیت اسلام و احیای تمدن اسلامی فقط با الهام گرفتن از اقدامات ارزنده آن حضرت امکان‌پذیر است. همان گونه که محتوا، زیبایی، شورانگیزی، جاذبه، و عمق قرآن (معجزه پیامبر اکرم) عامل اصلی نفوذ و توسعه سریع اسلام است.

۱-۲. عزت

عزت به معنای صلابت، غیرت و حالتی است که انسان و ملتی را مقاوم و شکست‌ناپذیر می‌سازد. مبانی توحیدی عزت‌آفرین است؛ زیرا خداوند عزیز است (فاطر: ۱۰) (ر.ک به: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۸: ۱۹۳). در پرتو الهامات عزت‌آفرین قرآن، رسول خدا (ص) و مسلمانان صدر اسلام در سخت‌ترین اوضاع و شرایط حساس سیاسی و معنوی خود، لحظه‌ای دچار تردید نشدند. چرا که آنها یقین داشتند که مرگ و زندگی، عزت و ذلت به دست خداست.

۱-۳. استقلال

استقلال یکی از کارویژه‌های دولت‌هاست که از آن در فرهنگ علوم سیاسی به جدا بودن حاکمیت یک کشور از دیگر کشورها، از انواع سلطه و سیادت خارجی یاد می‌شود (آقابخشی، ۱۳۸۶: ۱۵۴). یکی از مهم‌ترین موضوعاتی که در عرصه حاکمیت سیاسی نظام بین‌الملل از دیرباز مطرح بوده، مقوله استقلال و عدم وابستگی سیاسی حاکمیت‌ها و دولت‌ها است. استقلال و دفع استعمار و

متجاوز یکی از اهداف مهم قیام‌های مردمی و جنگ‌های آزادی‌بخش مسلمانان و غیر مسلمانان بوده است و منشأ بسیاری از آلام و مشکلات برآمده از استعمار و دخالت‌های بیگانگان است. از این رو باید به عنوان یکی از اهداف بسیار مهم در بیداری اسلامی مطرح باشد و تا رفع و دفع هرگونه دخالت ادامه یابد تا مبادا با وجود خون‌های فراوان، انقلاب و ثمرات انقلاب را بار دیگر به نفع خویش مصادره کنند.

همان اتفاقی که بیم آن در کشورهایی مانند مصر، تونس و لیبی می‌رود؛ اما انقلاب اسلامی ایران به رهبری ولی فقیه و اتحاد و پشتیبانی مردمی توانست ریشه‌های استعمار و وابستگی سیاسی به قدرت‌ها را از خود بزاید و پس از نزدیک چهل سال با وجود دسیسه‌های فراوان و سهمگین، راه توحید مداری - که یکی از مصادیق آن استقلال سیاسی و مبارزه با استعمار است - را تداوم بخشد. استقلال، همان آزادی ارادهٔ ملی برای اداره امور داخلی و خارجی خود از دست دیگران است که از خلال سازمان سیاسی دولت پدیدار می‌شود (علی بابایی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۴۵-۴۶). تفرقه جهان اسلام و فرادستی غرب و استعمار بر مسلمانان و مستضعفان، همه حکایت از کاستی بیداری اسلامی در بین امت و دولت‌های مسلمان دارد، بنابراین رهایی از استعمار و وابستگی به مستکبران لازمهٔ بیداری اسلامی می‌باشد.

۱-۴. تقویت روحیهٔ ظلم‌ستیزی و عدالت‌خواهی

ویژگی ظلم‌ستیزی و عدالت‌خواهی برای نجات دین خدا و مبارزه با فساد برگرفته از آیات و روایات ائمه معصومین علیهم‌السلام می‌باشد که برای افزایش معنویت و بالا بردن روحیه مؤثر است. در این خصوص آیات زیادی در قرآن به این موضوعات اشاره دارند: مانند «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ؛ ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آنها کتاب (آسمانی) و میزان (شناسایی حق و قوانین عادلانه) نازل کردیم، تا مردم قیام به عدالت کنند» (حدید: ۲۵) و یا «و نَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ؛ ما ترازوهای عدل را در روز قیامت نصب می‌کنیم، لذا به هیچ‌کس کم‌ترین ستمی نمی‌شود، و اگر به مقدار سنگینی یک دانه خردل (کار نیک و بدی باشد) ما آن را حاضر می‌کنیم، و کافی است که ما حساب‌کننده باشیم» (انبیاء: ۴۷).

قرآن همچنین ضمن تأکید بر مبارزه با ظالم می‌فرماید:

وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا؛ چرا در راه خدا و در راه مردان و زنان و کودکانی که (به دست ستمگران) تضعیف شده‌اند پیکار نمی‌کنید؟ همان افراد (ستم‌دیده‌ای) که می‌گویند خدایا! ما را از این شهر (مکه) که اهلش ستمگرند بیرون ببر و برای ما از طرف خود سرپرست قرار بده. و از برای ما از طرف خود یار و یاور تعیین فرما (نساء: ۷۵).

۱-۵. حمایت از مستضعفان

حمایت از فقیران و محرومان در واقع ایجاد یک جبهه قوی و سازماندهی نیروهای متفرق در برابر مستکبران است. مطالعه تاریخ پیامبران الهی و پیروان واقعی مکتب توحید نشان می‌دهد که پایگاه طبقاتی بیشتر آنان در سطح پایین بوده است و هیچ‌یک از پیامبران الهی و از جمله حضرت نوح علیه‌السلام با ثروتمندان و زورمداران هم‌فکر و در برابر محرومان و مستضعفان نبوده‌اند.

قَالُوا أَتُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذُلُونَ. قَالَ وَمَا عَلِمِي بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ. إِنَّ حِسَابَهُمْ إِلَيَّ عَلَىٰ رَبِّي لَوَ تَشْعُرُونَ. وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ؛ گفتند آیا ما به تو ایمان بیاوریم در حالی که افراد پست و بی‌ارزش از تو پیروی کرده‌اند؟! (نوح) گفت، من چه می‌دانم آنها چه کاری داشته‌اند. حساب آنها تنها بر پروردگار من است، اگر شما می‌فهمیدید؟ و من هرگز مؤمنان را طرد نخواهم کرد (شعراء: ۱۱۱-۱۱۴).

۲. رهبران

رهبران یعنی هدایت‌گران و راهنمایان که همان شخصیت‌های فکری، فرهنگی، جهادی و جریان‌ساز در دنیای اسلام هستند. در رأس بیداری اسلامی، ولی فقیه، و در سطوح بعدی اندیشمندان و روحانیون هر جامعه هستند و در هر جامعه‌ای به‌عنوان ارکان تأثیرگذار، نقش شریان‌های حیاتی را ایفا می‌کنند و اگر به موقع، درست و کارآمد عمل نکنند، آن ملت و جامعه دچار انحطاط، تنزل و یا در معرض سقوط و اضمحلال قرار می‌گیرد. سکان‌دار هدایت مردم، ولی فقیه است که از اندیشمندان و روحانیون کمک می‌گیرد.

۲-۱. ولی فقیه

یکی از رهبران مسلمان که با تحول ایران موج بیداری اسلامی را در جهان به حرکت درآورد، امام خمینی (ره) بود که به‌عنوان ولی فقیه انقلاب اسلامی، یک انسان ایده‌آل با همه صفات و ویژگی‌های حسنه بود و ترکیبی از توانایی‌های خدادادی روحی، سیاسی، فکری، اخلاقی و عملی، این شخصیت استثنایی را در موقعیتی قرار داده بود که با نفوذ و قدرت فوق‌العاده‌اش، نقش عظیمی در تحولات

انقلابی بر عهده گیرد و ظرف چند دقیقه میلیون‌ها انسان را به خیابان‌ها بکشاند. به بیان شهید مطهری باید گفت: ندای امام از قلب فرهنگ و از اعماق تاریخ از ژرفای روح این ملت برخاست؛ مردمی که در طول چهارده قرن حماسه محمد (ص) و علی (ع)، زهرا (س)، حسنین (ع)، زینب (س)، سلمان، ابوذر، ... و صدها هزار شخصیت دیگر را شنیده بودند و این حماسه‌ها با روحشان عجین شده بود، بار دیگر همان ندای آشنا را از حلقوم این مرد شنیدند؛ علی (ع) و حسین (ع) را در چهره او مشاهده کردند. او را آیینۀ تمام‌نمای فرهنگ و هویت اسلامی خود که تحقیر شده بود، دیدند. مردم در امام ذوب شدند، و امام در برابر این لبیک بزرگ تاریخ چه کرد؟ او به این ملت گمنام شخصیت داد. به عبارت دقیق‌تر امام خمینی (ره) مصداق عینی این آیه شریفه است که: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتُورُوا اللَّهَ يَصْرُكُمْ وَ يَثِّبَ أقدامكم؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر خدا را یاری کنید، شما را یاری می‌کند و گام‌هایتان را استوار می‌دارد» (محمد: ۷).

۲-۲. اندیشمندان

از منظر رهبر معظم انقلاب آینده‌دنیای اسلام در گرو برنامه‌های اندیشمندان مسلمان و شخصیت‌های بزرگ فکری و جهادی می‌باشد و باید به این مسئله توجه داشت که دشمنان مدام برای ایجاد اختلاف میان مسلمین در حال تلاشند و بعد از موفقیت‌های جمهوری اسلامی ایران به تشدید اختلاف‌افکنی همت گمارده‌اند زیرا «هرجا بیداری بیشتر باشد، دشمنان بشریت احساس خطر بیشتری می‌کنند» (خانم‌های، ۱۳۹۱، ج: ۱، ۷۵). معظم له وجود متفکران، مبارزان و بیدارگران اسلامی را در قرن گذشته بسترساز بیداری اسلامی و اجرای عملی اصول اسلامی دانسته و می‌فرماید: قرن گذشته - یعنی قرن سیزدهم هجری - قرن فریادگری فریادگران اسلام بود.

۲-۳. روحانیون و عالمان دینی

مقام معظم رهبری با عنایت به اهمیت فوق‌العاده علما و روحانیون در شکل‌دهی، حمایت و هدایت جنبش‌های اسلامی، نقش آنها را در پیشبرد اهداف این جنبش‌ها چنین تبیین می‌کنند: وظیفه عالمان دین، نخبگان سیاسی و نخبگان علمی و دانشگاهی خیلی سنگین است، امروز مردم منطقه احتیاج دارند به هدایت این نخبگان ... اینها نباید بگذارند دستگاه استکبار با وسایل گوناگونی که دارد، این حرکت عظیم ملت‌ها را مصادره کند، انقلاب مردم را از آنها سرقت کند، باید مراقب باشند (۱۳۸۹/۱۲/۲).

هر جامعه‌ای علاوه بر الگوهای ذهنی و نظری رفتار که همان هنجارها و دستورالعمل‌ها هستند، نیازمند الگوی عینی است. این الگوها باعث تثبیت ارزش‌ها می‌شوند. نخبگان و گروه‌های مرجع، نقش الگوهای عینی را ایفا می‌کنند.

در کنار رهبری امام خمینی (ره) باید از پیشسازی روحانیت در انقلاب به عنوان یک عنصر اصلی و اساسی یاد کرد. با وجود روش‌ها و ابزارهای نوین ارتباطی، سخنرانی و خطابه، روحانیون اثربخشی خود را برای برانگیختن گروه‌های گوناگون مخاطب حفظ نموده است. این روش یکی از شیوه‌های افزایش معنویت است که خدای متعال نیز آن را در قرآن کریم توصیه کرده است «فَذَكِّرْ إِن نَّفَعَتِ الذِّكْرَىٰ؛ پس تذکر ده اگر تذکر مفید باشد» (اعلی: ۹) (ر.ک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۲۶۸). شأن و منزلت این بزرگواران به گونه‌ای است که توانایی آن را دارند تا لطیفه ربانی معنویت و اخلاق را که در دل جوانان جوانه زده است، با موعظه‌های دلنشین آبیاری کنند و آن را درختی تنومند سازند و به حرکت درآورند.

۳. تمدن

تمدنی که مقام معظم رهبری بر آن تأکید دارند، غیر از تمدن به معنای لغوی آن است زیرا تمدن لغوی را بشر اولیه هم داشته است «زمانی که بشر با خط آشنا شد، قلم به دست گرفت، افکار خود را قلمی کرد و به نسل‌های بعدی انتقال داد، تمدن پدیدار گشت. پس از آن، واژه تمدن بر انواع پیشرفت‌ها در مظاهر متنوع زندگی بشر، اطلاق شده است» (مجیر شیبانی، ۱۳۳۷، ج ۱: ۵). تمدنی که مورد نظر مقام معظم رهبری می‌باشد، دو مؤلفه اساسی دارد که عبارتند از:

۳-۱. نظام‌سازی

لازمه به نتیجه رسیدن بیداری اسلامی، تدوین نظام و شیوه حکومت‌داری است. برای سر و سامان دادن امور جامعه اسلامی، باید نظام‌سازی کرد تا بتوان حکومت را بر آن اساس اداره کرد. نظام، واژه استعاری برای حکومت یا سبک حکومت است؛ مجموعه عناصری که به شکل معینی پیوند می‌یابد و یک نوع کل واحد را به وجود می‌آورند یا عبارت است از اجتماع اصول و قواعد مربوط به یک موضوع و مرتبط به هم، به شکلی که تشکیل یک نظریه یا مکتب را بدهد (آقابخشی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۶۷۱). در بحث بیداری اسلامی، منظور از نظام‌سازی، الگوبرداری از حکومت نبوی،

تأسیس نظام بر پایه دین و عقلانیت و متناسب با شرایط زمان و مکان و اجتناب از مدل‌های حکومتی متداول شرقی و غربی است.

۳-۲. قانون‌مداری

اگر چه قانون‌های استنباط شده از قرآن و سنت، توسط غیر معصوم است و دارای نقص‌های جزئی است و با قوانین وضع شده در دوران معصوم تفاوت‌های محدود دارد ولی پای‌بندی به قانون و قانون‌مداری از مؤلفه‌های مهم تمدن اسلامی است. «قانون بسان خون در رگ‌های جامعه است. استحکام جامعه و ماندگاری تمدن در گرو قانون مطلوب و وفاداری آحاد جامعه به آن است» (ولایتی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۳۳-۳۸)، در غیر این صورت، اجتماعی شکل نمی‌گیرد تا تمدنی ایجاد گردد.

۴. مردم

مقام معظم رهبری در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی ویژگی‌هایی را برای مردم ذکر می‌کند که شرط لازم تحقق بیداری اسلامی در یک جامعه می‌باشد که عبارتند از: برانگیختگی و آگاهی در امت اسلامی، اعتماد به وعده‌های الهی، ایستادگی، خودباوری و وحدت اختصار توضیح داده می‌شود:

۴-۱. برانگیختگی

منظور از برانگیختگی مردم، انقلاب درونی ملت و تلاش برای تغییر وضع نامطلوب موجود است که نتیجه هوشیاری ملت می‌باشد به همین جهت ضرورت و اهمیت هوشیاری، مراقبت و احتیاط نسبت به دشمن و نقشه‌های او در متن مقدس قرآن کریم مطرح شده است و ایشان نیز بر لزوم هوشیاری مردم بارها تأکید کرده‌اند (۹۰/۳/۱۴).

یکی از آیات قرآن که به هوشیاری و برانگیختگی اشاره دارد، آیه ۷۱ نساء می‌باشد که واژه «حذر» در آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! آمادگی خود را (در برابر دشمن) حفظ کنید» (نساء: ۷۱) به معنای هوشیاری و احتیاط نیز آمده است (دایرة‌المعارف اطلاعات امنیت در آثار و متون اسلامی: ۱۰۴). واژه دیگری که قرآن به کار برده است و قرینه هوشیاری می‌باشد، غفلت است که به معنای عدم هوشیاری است. بعضی از مفسران قرآن هم واژه «رابطوا» را به معنای هوشیاری و مراقبت می‌دانند (ر.ک. به: دایرة‌المعارف اطلاعات امنیت در آثار و متون اسلامی: ۱۴۶)، که در آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! (در برابر مشکلات و هوس‌ها)

استقامت کنید و در برابر دشمنان (نیز) استقامت به خرج دهید و از مرزهای خود، مراقبت به عمل آورید» (آل عمران: ۲۰۰) قرآن به مؤمنان خطاب می‌کند که مهیا و مراقب کار دشمن باشید.

۴-۲. آگاهی امت اسلامی

مؤلفه دوم آگاهی و افزایش معرفت است. قرآن نیز در پی تغییر و تقویت معرفت و بصیرت انسان‌هاست: «قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا؛ دلائل روشن از طرف پروردگارتان برای شما آمد، کسی که (به وسیله آن حق را) ببیند، به سود خود اوست و کسی که از دیدن آن چشم بپوشد، به زیان خود اوست» (أنعام: ۱۰۴). بصیرت، همان باور و بینش عمیقی است که اگر آدمی بدان دست یابد، معنا و مفهومی برای زندگی خود یافته است؛ معنایی که او را در مواجهه با رنج‌ها و سختی‌ها مقاوم می‌سازد؛ افق دید او را وسیع‌تر و نگاه او را به زندگی و جهان هستی، نافذتر می‌نماید (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۷: ۳۱۹).

۴-۳. اعتماد به وعده‌های الهی

شناخت سنت‌های الهی می‌تواند در معنویت انسان بسیار مؤثر باشد که قرآن کریم در آیات مختلفی آنها را تبیین کرده است که بعضی از آیات را می‌توان ذکر کرد:

۴-۳-۱. قضا و قدر الهی

هیچ حادثه‌ای برای ما رخ نمی‌دهد مگر آنچه خداوند برای ما نوشته و مقدر داشته است؛ او مولا و سرپرست ماست و مؤمنان باید تنها بر خدا توکل کنند. «قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ؛ بگو هیچ حادثه‌ای برای ما رخ نمی‌دهد مگر آنچه خداوند برای ما نوشته است، او مولی (و سرپرست) ما است و مؤمنان تنها بر خدا توکل می‌کنند» (توبه: ۵۱).

۴-۳-۲. نابودی باطل

گذشته انسان را درگیری بین حق و باطل تشکیل می‌دهد و همیشه بین طرفداران حق و باطل نزاع بوده است. گاه پیروزی با پیروان حق و گاه با تکذیب‌کنندگان بوده است ولی سرانجام پیروزی نهایی نصیب یاران حق می‌شده است و این سنت الهی است که زمین و حکومت بر آن را بندگان صالح خدا به ارث می‌برند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۷: ۱۸۸)؛ «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا؛ و بگو حق فرا رسید و باطل مضمحل و نابود شد و (اصولاً) باطل نابودشدنی

است» (إسراء: ۸۱).

۴-۳-۳. نصرت الهی

نصرت دین الهی، نصرت خدا را به دنبال دارد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّصِرُوا لِلَّهِ يَنْصِرْكُمْ وَ يثبت أقدامكم؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر خدا را یاری کنید، شما را یاری می‌کند و گام‌هایتان را استوار می‌دارد» (محمد: ۷).

۴-۳-۴. آزمایش

معرفت نسبت به سنت ابتلا و آزمایش انسان‌ها نیز لازم است: «وَلَنبَلُونَكُمْ بِشْيءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَ نَقْصِ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ؛ قطعاً همه شما را با چیزی از ترس، گرسنگی، زیان مالی و جانی، و کمبود میوه‌ها آزمایش می‌کنیم و بشارت ده به استقامت‌کنندگان» (بقره: ۱۵۵).

۴-۴. ایستادگی

یکی دیگر از ویژگی‌های مردم برای بیداری اسلامی، ایستادگی و استقامت آنان می‌باشد. خدای متعال در قرآن کریم می‌فرماید: اگر ایستادگی صادقانه باشد، فرشتگان الهی نیز بر انسان نازل می‌شوند و به کمک استقامت‌کنندگان می‌شتابند:

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَ لَا تَحْزَنُوا وَ أَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ؛ کسانی که گفتند پروردگار ما خداوند یگانه است سپس استقامت کردند، فرشتگان بر آنها نازل می‌شوند که نترسید و غمگین مباشید، و بشارت باد بر شما به آن بهشتی که به شما وعده داده شده است! (فصلت: ۳۰).

آیه‌ای را که خداوند متعال با توصیه انسان به صبر و پایداری وعده داده است قدرت مؤمنان

صابر و پایدار را مضاعف می‌کند، عبارتست از:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ أَلَّا نَحْنُ اللَّهُ عَنكُمْ وَ عِلْمٌ أَن فَيْكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفِينَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَ اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ؛ ای پیامبر! مؤمنان را تحریک به جنگ (با دشمن) کن، هرگاه بیست نفر با استقامت از شما باشند، در دوپست نفر غلبه می‌کنند و اگر صد نفر باشند، بر هزار نفر از کسانی که کافر شدند پیروز می‌گردند؛ چرا که آنها گروهی هستند که نمی‌فهمند. هم اکنون خداوند از شما تخفیف داد و دانست که در شما ضعفی وجود دارد بنابراین هرگاه یکصد نفر با استقامت از شما باشند، بر

دویست نفر پیروز می‌شوند و اگر یکهزار نفر باشند، بر دو هزار نفر به فرمان خدا غلبه خواهند کرد و خدا با صابران است (انفال: ۶۶-۶۵).

۴-۵. خودباوری

خودباوری و اعتماد به نفس شرط دیگری است که مردم را به خیزش‌های اسلامی وامی‌دارد و این دستوری است که خداوند برای تقویت روحیه خودباوری و برتری مسلمانان نسبت به دشمنان، به پیامبر اکرم (ص) می‌دهد: «وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزِنُوا وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ؛ و سست نشوید و غمگین نگردید و شما برترید اگر ایمان داشته باشید» (آل عمران: ۱۳۹). یکی از روش‌های غلبه مستکبران بر توده مردم و به استضعاف کشیدن آنان، تلقین این مطلب است که توده مردم بدون تکیه بر ثروتمندان، صاحب منصبان و قدرتمندان قادر به ادامه حیات نیستند. تا آنجا که فراعنه، خود را خدای مردم روی زمین و رب مردم و صاحب و مالک آنان معرفی می‌کردند. پیامبران الهی، در برابر این سیره مستکبران، همواره در پی زدودن جهل و نادانی از مستضعفان و القای روحیه و اعتماد به نفس و توکل بر خدا بوده‌اند و همواره به قدرت درونی و توان درون‌زای مردم اذکار و یادآوری دارند.

۴-۶. وحدت

ویژگی مهم دیگر مردم که مقام معظم رهبری ذکر می‌کنند، وحدت ملی می‌باشد (خامنه‌ای، ۱۳۹۱، ج ۱: ۵۷). وحدت و همدلی بر محور قرآن و سنت پیامبر اکرم (ص) بزرگ‌ترین وظیفه مسلمانان است. اگرچه مسلمانان یک کشور دارای فرقه‌ها و مذاهب مختلف و همچنین سلاقی و نظرات سیاسی گوناگون می‌باشند، ولی برای رسیدن به بیداری اسلامی همه مذاهب دینی و احزاب سیاسی با احترام به افکار و عقاید یکدیگر، باید اختلافات را کنار گذاشته و وحدت داشته باشند. وحدت و هم‌گرایی هدفی عالی و آرمانی است که اگر به خوبی تبیین شود و در جامعه اسلامی تحقق یابد، گذشته عزت‌مندانه اسلام و مسلمانان و تاریخ درخشان فتح خندق و خیبر را تداعی می‌کند و خاطرات شیرین فرو ریختن کاخ‌های شام و مدائن، و تسلیم امپراتوری‌های بزرگ روم و ایران در برابر فرهنگ عزت‌مند اسلام را به یاد آورد (وطن‌دوست، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۱). آیاتی که به امر وحدت اشاره دارد عبارتند از: «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ؛ این (پیامبران بزرگی که به آنها اشاره کردیم و پیروان آنها) همه امت واحدی بودند (و پیرو یک هدف) و من پروردگار شما هستم، مرا پرستش کنید» (انبیاء: ۹۲). «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا؛ و (در آغاز) همه مردم

امت واحدی بودند سپس اختلاف کردند» (یونس: ۱۹)؛ «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا ... ؛ همان‌گونه (که قبله شما یک قبله میانه است) شما را نیز امت میانه‌ای قرار دادیم (که در حد اعتدال که میان افراط و تفریط هستید) تا گواه بر مردم باشید و پیامبر هم گواه بر شما» (بقره: ۱۴۳)؛ «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا ... ؛ و همگی به ریسمان خدا (قرآن و اسلام و هر گونه وسیله ارتباط دیگر) چنگ زنید و پراکنده نشوید» (آل عمران: ۱۰۳).

نتیجه

در این تحقیق سعی شد ضمن بررسی و تبیین بیداری اسلامی، مؤلفه‌های قدرت‌ساز بیداری اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری که در سخنرانی اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی سال ۱۳۹۰ از منظر قرآن مطرح شد، بیان شود. اهمیت موضوع از آنجایی مشخص می‌شود که ایشان، موج بیداری اسلامی را در چند سال اخیر یک پیچ تاریخی معرفی کردند و جهت دادن و توجه به مؤلفه‌های یاد شده را مطرح کردند.

نتیجه حاصل از تحقیق، سفارش مؤکد قرآن کریم به چهار مؤلفه مهم می‌باشد که عبارتند از: اول حفظ اصول اسلامی می‌باشد، که منظور تمسک به قرآن و سنت، استقلال، عزت، ظلم‌ستیزی و حمایت از مستضعفان می‌باشد؛ دوم هدایت بیداری اسلامی توسط رهبران می‌باشد، که در رأس بیداری اسلامی، ولی فقیه و در سطوح بعدی شخصیت‌های فکری و جهادی، روحانیون و عالمان دینی می‌باشند؛ سوم ایجاد تمدن، که مستلزم نظام‌سازی و قانون‌مداری می‌باشد؛ و چهارم حمایت و پشتیبانی مردم، که منظور برانگیختگی و آگاهی و اعتماد به وعده‌های الهی و ایستادگی، خودباوری و وحدت ملت می‌باشد.

در پایان با توجه به اهمیت این بحث و تبیین آن و به دلیل اینکه در این پژوهش محدودیت موضوعی و زمانی مانع از تبیین کامل شد، به افرادی که علاقه‌مند به تحقیق در این زمینه می‌باشند پیشنهاد می‌گردد با مطالعه وسیع و جامع روایات اهل بیت (ع) دیدگاه آن بزرگواران را در مورد مؤلفه‌های قدرت‌ساز بیداری اسلامی تبیین کنند چرا که اهل بیت (ع) مفسران حقیقی قرآن هستند و بهترین منبع برای غنی کردن علم بشری در هر موضوعی می‌باشند.

فهرست منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- آقابخشی، علی؛ افشاری راد، مینو (۱۳۸۶)، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: چاپار، چاپ دوم.
- جر، خلیل (۱۳۵۸)، فرهنگ لاروس، ترجمه سید حمید طیبیان، تهران: امیرکبیر، ج ۱.
- جوشقانی، حسین (۱۳۸۹)، جنگ نرم از دیدگاه قرآن، تهران: نشر ساقی.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۱)، یازده گفتار پیرامون بیداری اسلامی، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- دکمچیان، هرایر (۱۳۷۷)، اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی در دنیای عرب، ترجمه حمید احمدی، تهران: انتشارات کیهان.
- زمخشری، ابوالقاسم (۱۳۹۹ق)، اساس البلاغه، بیروت: دار صادر.
- کاشانی، ملا فتح‌الله (۱۳۳۶)، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، تهران: کتابفروشی محمدحسن علمی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- عمیدزنجانی، عباسعلی (۱۳۷۳)، فقه سیاسی؛ نظام سیاسی و رهبری در اسلام، تهران: امیرکبیر، ج ۳.
- علی‌بابایی، غلام‌رضا (۱۳۶۵)، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: ویس.
- قرضاوی، یوسف (۱۳۸۰)، بیداری اسلامی و بیم‌آمدهای آن، ترجمه زاهد ویسی، تهران: نشر احسان.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مکی، محمدکاظم (۱۳۸۳)، تمدن اسلامی در عصر عباسیان، ترجمه محمد سپهری، تهران: سمت.
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۶۹)، صحیفه نور، تهران: نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ج ۱۶.
- مجیر شببانی، نظام‌الدین (۱۳۳۷)، تاریخ تمدن از آغاز آفرینش تا تمدن مادی، تهران: دانشگاه تهران، ج ۱.
- نوایی، علی‌اکبر (۱۳۸۱)، نظریه دولت دینی، تهران: معارف.
- نجفی، موسی (۱۳۸۲)، مراتب ظهور فلسفه سیاست در تمدن اسلامی، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- وطن‌دوست، رضا (۱۳۸۹)، وحدت و هم‌گرایی در اندیشه اسلامی، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- ولایتی، علی‌اکبر (۱۳۸۳)، فرهنگ و تمدن اسلامی، تهران: دفتر نشر معارف.

- مجموعه رهنمودهای مقام معظم رهبری (۱۳۷۵)، حدیث ولایت، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ج ۱ و ۹.